

KUMKAPI ERMENİ OLAYI (1890)

Musa Şaşmaz*

Özet

II. Abdülhamit döneminde Ermeniler İstanbul ve Anadolu'nun bir çok yerinde olay ve isyanlar çıkarmışlardır. Bu olayların amacı Ermenilerin muhtar veya müstakil bir Ermenistan kurulması içindi. Bu olayların çoğu yüzeysel olarak ele alınmakla beraber münferit veya detaylı olarak ortaya konmamıştır. Ermenilerin Anadolu'da çıkardıkları ilk olay Erzurum vakasıdır. İstanbul'da ise Kumkapı olayıdır.

Bu çalışma Ermenilerin II. Abdülhamit döneminde Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da çıkardıkları ilk olay Kumkapı Ermeni Olayı (1890) olup bu bakımdan çok önemlidir. Kumkapı Ermeni olayı İstanbul'un Fatih tarafından fethinden sonra ilk defa bir gayr-ı Müslim unsurun Osmanlı aleyhinde bir olaya sebebiyet vermesidir. Dolayısıyla bu konu detaylı olarak ele alınmakta; olayın sebebi, oluş şekli, olayda rol alan kişilerin amaçları, Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirler, olayın sonuç ve Osmanlı ve Avrupa kamuoyunda yarattığı tesirler Ermeni meselesi bağlamında ortaya konmaktadır. Bu çalışmanın ortaya konmasında hem Osmanlı, hem de İngiliz Arşiv kaynakları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni, Kumkapı, Patrikhane, Osmanlı, II. Abdülhamit*

Abstract

The Armenian Incident at Kumkapı in 1890

The Armenians made several uprisings both in the capital, Istanbul, and in various towns in Anatolia during the time of Abdulhamit the Second. The object of these events was to establish an autonomous or independent Armenia. These events have been studied in general but not individually in detail. The first event created by the Armenians in Anatolia was that in Erzurum in 1890, but that of its kind in the capital was the event in Kumkapı in 1890.

This paper is to deal with the event which took place in Kumkapı in Istanbul in 1890. This event was unique as it had been the first one caused by the non-Muslims against the Ottomans since the conquest of Istanbul by the Sultan Fatih. So this subject has been studied and the details about the reasons for this event, the mode of happening, the aims of the events' participants, the measures taken by the officials to prevent this event from spreading, its results, and the echos both in Ottoman and Europe from the view of the 'Armenian Question'. The Ottoman and British archival materials have been used for this paper.

* Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Ermenilerin çıkardıkları olay ve isyanlar gerek Osmanlı, gerekse Avrupalılar açısından büyük önem taşımış ve her iki kamuoyunu da yıllarca meşgul etmiştir. Yeşilköy Antlaşmasının 16., Berlin Antlaşmasının 61. ve Kıbrıs Sözleşmesi'nin 1. maddesi¹ ile hem Avrupa hem de Osmanlı bu meselenin doğuş ve şekillenmesinde rol oynamışlardır. 1878'den sonra Ermenilerle ilgili ortaya çıkan her gelişme tarafların kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlanmış ve bu yorumlar da hemen sürekli birbiri ile çatışır durumda bulunmuştur. Berlin Antlaşması akabinde Avrupalılardan özellikle İngiltere, Rusya'nın Ermenileri Rus menfaatleri doğrultusunda kullanımına engel olmak ve bunu İngiliz menfaatlerine hizmet eder hale dönüştürmek için her türlü oyun ve entrikaya girmekten çekinmemiştir². Bu durum Yeşilköy Antlaşması ile Berlin Antlaşmasının imzalandıkları dönem arasında yapılan gizli antlaşmalarla sabittir.

¹ Yeşilköy ve Berlin Antlaşması ile Kıbrıs Sözleşmesi'nin Ermeni meselesi bağlamındaki genel yorumu hakkında bakınız, Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara 2000, 1-21 ve "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *OTAM*, 8(1999), 319-347; R. S. Sonyel, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, Londra, 1987, 27-56; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, 112 vd.; M. K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra, 1977, 5-8; D. E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Londra, 1934, 44-124; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After, a Diplomatic History of Near Eastern Settlement 1878-1880*, Londra, 1938, 101-125 ve 290-346; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, 200-273; B. Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question*, Ankara ve *The British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, 1982, Cilt. I, Giriş.

² Osmanlı ve Rus kaynakları İngilizlerin Doğu Anadolu'da uyguladığı politikayı genelde tenkit etmişlerdir. Osmanlı Arşivinde İngiliz politikalarının tenkidine dair yüzlerce belge vardır. Ancak Osmanlı'nın bu konuda iki taraftan biri olması ve İngilizlerin takip ettiği politikayı tenkit etmesi, kendi menfaatlerine uymadığından dolayı olduğu düşünülebilir. Ancak Rusya'nın İngiliz politikalarını tenkit etmesi daha manalıdır. Çünkü Rusya, Osmanlı'ya nazaran nispeten konunun dışındadır. Bu sebeple Petersburg kaynaklı İngiltere'ye yapılan tenkitler çok daha önemlidir. Bu kaynaklardan birisi de Petersburg'dan gönderilen ve Paris'te *National* gazetesinin 6 Kasım 1890 tarihinde yayınlanan bir mektubudur. Bu mektupta "İngiliz gazeteleri ve özellikle *The Daily News* gazetesi Ermeni hadiselerini bir müddetten ziyade izam ediyorlar. Muhbirleri hikaye kabilinden şeyler yazıyorlar ve telgraflarla gazetelerinin teferrukalarını haydutluk hikayeleri ile dolduruyorlar, bu hikayelerin cümlesi mübalağlıdır" denmekte idi. Yine aynı gazete de İngilizlerin Ermenilerin bulundukları yerleri işgal etmek istediğini ve bu maksatla da 75 bin Rus askerini sınıra yığdığı iddia edilmekte idi. Bu durum Ruslarca yalanlanmış ve bu tür iddiaların sık sık gündeme getirilmesini, İngilizlerin hem kendi kamuoyunun, hem de Avrupa Kamuoyunun desteğini almak için olduğu ifade edilmiştir. İlave olarak Rusya'nın Doğu Anadolu'da Osmanlı ile kavgaya girişmek ve onun topraklarını ele geçirmek gibi bir niyet içinde olmadığı beyan edilmiştir. Y PRK TKM. Dosya 19, Vesika 31. Yine İngiliz perspektifi açısından Rus yayılcı politikası hakkında bakınız, H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, New York 1967, passim.

Osmanlı'daki “*Ermeni İhalesini*” üzerine alan İngiltere 1878 tarihinden itibaren bu ihaleyi kendi amaçları doğrultusunda kullanmak için vakit geçirmeksizin harekete geçmiştir.³ İçerik ve niteliği belli olmayan reformları uygulamak için Osmanlı Hükümeti ve Sarayı'na baskı yapmağa başlamıştır. Diğer yandan ise Ermenilerin sakin oldukları bölgelere askerî konsoloslar atayarak onlarla ilgilendiğini ve başka güce yani Rusya'ya meyletmemelerini dolaylı olarak ifade etmek istemiştir. 1878-1887 yılları arasında bu konudaki İngiliz baskısı Osmanlı Hükümeti üzerinde değişik form ve şekilde kendini göstermiştir. Osmanlı ise kendi menfaatlerini korumak, Doğu Anadolu bölgesinde İngiliz güdümünde bir Ermenistan'ın kurulmasına mani olmak için büyük gayret sarfetmiştir.⁴ Gerçi İngiltere bu dönemde müstakil bir Ermenistan kurma düşüncesine Rusya endişesinden dolayı çok istekli gözükmemiştir. İngilizlerin isteği, Doğu Anadolu bölgesinin Osmanlı'nın elinde kalmak şartıyla, “Avrupalılar” tarafından yönetilen ve Ermenileri ön planda tutan bir idare tarzını benimsediği görülmektedir. İngilizlerin Avrupalıdan anladığı elbette kendileridir. Ermeniler, Berlin Antlaşmasına göre, Avrupalıların baskıları sonucu yapılacak reformlar ile önce muhtariyetlerini elde edecekler, daha sonra ise müstakil bir Ermenistan kuracaklardı.

İngilizlerin bu bağlamda üzerinde hassasiyetle durduğu nokta, Ermenilerin reform çalışmalarından memnun kalarak İngilizlerin çizdiği sınırlar dışına çıkmaması idi. Bu sınırların dışı Rusya'nın teşvik ve desteği ile Ermenilerin Rusya'nın güdüm veya kontrolünde bir Ermeni Devleti'nin kurulması idi. Bu İngiliz menfaatlerine göre adeta kabus niteliğinde idi. 1878-1890 yılları arasında İngiltere'nin Babıali'ye yaptığı baskı ve kendi düzenlemeleri (konsolosluk çalışmaları) Ermenilerin mevcut konum içerisinde durumlarının iyileştirilmesi idi. Eğer Ermeniler bundan memnun olmazlar ise, tesis edilecek yeni sistem (muhtar veya müstakil Ermenistan) İngiliz kontrolünde olması sağlanacaktı.

Ruslar ise kendi menfaatlerinin (özellikle İngilizlerin girişimi ile Berlin Antlaşması'nda) zarara uğratılması üzerine hem bunun intikamını almak, hem de İngiltere'nin, kendi güney sınırında Kafkasya'da Rus menfaatlerine zarar verecek bir oluşuma mani olmak için İngiliz aleyhtarı bir tavır ortaya koymuştur. İngilizlerin Osmanlı'dan talep ettiği reformlara destek vermekten uzak durmuştur. Açıkta olmasa

³ 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi öncesi İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı politikası için bakınız, Viscount Stratford de Redcliffe, *The Eastern Question*, Londra, 1881, özellikle 6-28; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983, passim; Mehmed Nafiz, *Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, İstanbul, 1328, 289; J. A. R. Marriot, *The Eastern Question and Historical Study in European Diplomacy*, Oxford, 1917, 296 vd; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923, a Study of International Relations*, Londra, 1972, 198; H. Seton-Watson, *Russian Empire*, 456; R. W. Seton Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Londra, 1935, 62; A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford, 1954, 228-254.

⁴ Bu dönemdeki İngiliz baskısı ve Osmanlı'nın Reform çalışmaları için bakınız, Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, 24-130.

da üstü kapalı Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir. Ancak Rusya, kendi topraklarındaki Ermenilerin Osmanlı'daki Ermenilere yardım yapmalarına müsaade etmiş, hatta olay çıkarmalarını desteklemiştir.

Nitekim 3 Kasım 1890 tarihli *The Morning Post* gazetesindeki bir yazıda Rusya'nın birçok komiteciyi Doğu Anadolu'ya göndererek Ermenilere Osmanlı baskısından kurtarma vaadinde bulunduğu, onları isyan ve Rusya'ya hicret etmeye davet ettiği belirtilmekte idi. Yine belli başlı kentlerde Müslümanların Hristiyan mahallelerini ateşe vererek yakma niyetinde olduklarını rivayetle Ermenileri huzursuz ediyorlar, böylece Ermeniler ile mahalli yönetici ve Müslümanlar arasında husumet ve düşmanlığın çıkıp çoğalmasını sağlıyorlardı. Bu haberlerin kasıtlı olarak Rusya tarafından çıkarılıp yayıldığı ifade ediliyordu⁵.

Bu dönemde Ermenilerin amacı şüphesiz Bulgaristan ve Yunanistan'dan ilham ile kendi millî devletlerini teşekkül ettirmektir. Bu amaçla Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi'nden aldıkları güç, İngiltere'nin yardım ve desteği ile bunu gerçekleştirmeye koyuldular. Zaten İngiltere, Ermenileri memnun etmek düşüncesinden dolayı, istenenlerin çoğunu yapmaya hazır ve istekli olduğunu göstermekte idi. Çok sayıda askerî konsolosun Ermenilerin bulundukları mahallere gönderilmesi, onların haklı haksız her şikayetini dinleyip mahalli mercilere baskı yapması, Müslümanları sindirmek için Ermenileri, her hareketin başında haklı göstermeye çalışması gibi pek çok örnek verilebilir. Bütün bunlardan güç alan Ermeniler, Osmanlı ile restleşme günü için Ermeni halkını aydınlatma ve bilgilendirmeye koyuldular. Kendilerini desteklemeyenlere tehdit ve şiddet uygulamaya başladılar. Bu konuda hiçbir taviz vermediler. Bu maksatla bir çok Ermeni'yi yaralama ve öldürmekten geri kalmadılar. Yalnız Ermenileri değil, Müslümanları da tedhiş hareketleri ile sindirdiler. Öyle gözükmektedir ki, hazırlıkların tamamlandığı dönem 1889-1890 yıllarıdır. Bu yıllarda artık isyan ve başkaldırı için kendilerini hazır ve güçlü hissetmeye başladılar. Çıkarılan her isyan veya yapılacak her başkaldırı da başarılı olmak gerekmiyordu. Sonu mutlak hüsrana ile bitecek olsa dahi bu, Ermenileri birbirine kenetleyecekti. 1890'lı yıllarda Ermenilerin tamamı militarist Ermeniler gibi düşünmemekte idiler. Binlerce Ermeni Osmanlı Devleti dairelerinde çalışıyor, Osmanlı'dan aldıkları destek ve izinle ticaret yapıyorlardı. Diğer bir ifade ile içinde bulundukları durumdan memnunnardı. İşte yapılacak her isyan bunların Osmanlı saflarından ayrılmasını sağlayacaktı ki, ekonomik ve siyasi anlamda bunların Ermenistan'ın kurulmasına büyük oranda katkıları olacaktı. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ile İngiliz Büyükelçiliği, Londra'da kurulmuş olan Londra Ermeni Cemiyeti ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Canterbury Başpiskoposluğu arasındaki ilişkiler, Avrupa'daki kamuoyu ve gazetelerinin İstanbul'daki muhabirleri, Avrupa ve Amerika'daki misyoner teşkilatlarının maarif ve sağlıkla ilgili Anadolu'ya gönderdikleri kişiler ile kurulan sıcak ve samimi dostluk ve ilişkiler Ermenilerin amaçları için birer araç durumunda idi.

⁵ *The Morning Post*, 3 Kasım 1890 ve Başbakanlık Arşivi, Y. PRK. TKM., Dosya 19, Vesika 31.

Özetlemek gerekirse, 1878-1890 yılları arası Ermeniler için teşkilatlanma ve hazırlanma dönemi olmuştur. 1889-1890 yıllarına kadar yapılan hazırlıklar Ermenilerin isyan ve başkaldırısı için yeterli olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Nitekim bu tarihte hem taşra, hem de Osmanlı'nın başkenti İstanbul'da ilk kıvılcımlarını ateşlemişlerdir. Bunun ilki taşrada Erzurum'da diğeri ise İstanbul'da Kumkapı'da Osmanlı askerlerine meydan okurcasına çatışmayı göze almışlardır. Ermenilerin 1890 yılındaki bu hareketi Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirdiğinden beri ilk defa bir gayr-ı Müslim topluluğun askerle çatışmayı göze alması bakımından önemlidir. Bu zamana kadar böyle bir hareket hiç meydana gelememişti.

Bu çalışmanın amacı Ermeni olaylarını genel hatlarıyla ele almak olmayıp sadece Kumkapı olayını Osmanlı ve İngiliz belgelerine göre ortaya koymaktır.

Kumkapı'da Ermenilerin çıkardıkları olay görünen ve görünmeyen olmak üzere iki sebepten kaynaklanmakta idi. Görünen sebebi 1890 yılında Ermenilerin takip ettiği genel siyasettir. Bu siyaset kendisini üç ana siyaset üzerine bina etmiştir. Bunlardan birincisi Ermenilerin durumlarını düzeltmesi için Osmanlı Hükümeti'nin reform yapması idi. 1878-1890 yılları arasında Osmanlı'nın bu konuda Ermenileri tatmin edecek reform yapmadığı iddia ediliyordu. Bu durum Ermeniler için tutarlı bir bahane olabilirdi. Dolayısıyla Ermeniler Osmanlı'dan yapması gereken reformları yapmadığını iddia edecekler ve çıkaracakları olayları böylece haklı zemine oturtacaklardı. Tabii Ermenilerin istediği reformların uygulanması değil, muhtariyete kavuşma idi, bu da ancak isyan ve ihtilal ile gerçekleşebilirdi. İkincisi 20 Haziran 1890 tarihinde Ermenilerin Erzurum'da çıkardıkları olaydır. Bu olay sebebiyle Ermenilerin mağdur edildiği ve bu konuda Ermeni Patrikhanesi'nin Osmanlı Saray ve Hükümet erkanına yeteri oranda baskı yapmadığıdır.⁶ Sonuncu neden ise 1889-1890 yıllarında Bitlis ve çevresinde Musa Bey isimli bir şahsın Ermenilerin mal, can ve namuslarına zarar verdiği ve İstanbul'da yapılan muhakemesi sonucunda Musa Bey'in herhangi bir cezaya çarptırılmamasıdır.⁷

Yukarıda söz edilen konularda Ermenilerin zarar görmesine rağmen Ermeni Patrik'i Horen Aşıkyan'ın sessiz kalıp Ermenilerin haklarını savunmak için Saray ve Babıali nezdinde yeteri derecede girişim ve baskıda bulunmadığı kanaatinin Ermeni

⁶ 9 Ağustos 1890 tarihli Fransızca *Tan* gazetesi Kumkapı olayının çıkma sebebini bir Ermeni'den aldığı bilgiye dayanarak şöyle açıklamaktadır: Patrikhane meclisi Doğu Anadolu'da bulunan Ermeniler hakkındaki zulümlere son verilmesi ve Erzurum olayında mağdur olan ailelere yardım yapılması için bir yazı kaleme almıştır. Patrik bu yazıyı alıp Saray'a götürmekle görevlendirilmiştir. Patrik yazıyı alıp Saray'a götürmüş, ancak yazının yazılış tarzı ve içeriği Saray Serkatibi Süreyya Paşa tarafından çok ağır bulunmuştur. Bu sebeple Patrik bu yazıyı epeyce özetlemiş ve öylece Saray'a teslim etmiştir. Patrik'in bu hareketi Patrikhane'ye yakın olan Ermenileri çok kızdırmış ve bu durum Kumkapı olayın sebebi olduğu iddia edilmiştir. Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 42.

⁷ White'dan Salisbury'ye, no 347, 1 Ağustos 1890, FO 881/6046. Kürt Musa Bey Olayı hakkında bakınız, Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı 1883-1890*, (baskıda).

militanlarında yaygın olması, Patrik'e karşı bir tepkinin oluşmasına neden olmuştur. Aslında Patrikhane ile militarist düşünceye sahip özellikle Rusya destekli Ermeni gençleri arasında büyük bir fikir ayrılığı yıllardan beri devam etmekte idi. 1880'li yıllarda kurulan ve Ermeni gençlik arasında yeşerip büyüyen Osmanlı'ya karşı silahlı başkaldırı düşüncesi bir hayli genişleme alanı bulmuş ve Patrikhane bu aşırı düşünceye ayak uydurmakta geç kalmıştır. Tabii bunun bir çok sebepleri vardır. Sultan tarafından atanan bir kişinin sorumsuz ve militarist bir akıma tevessülü çok zordu. Patrikhane'nin İstanbul'da konuşlanmış olması, Saray, Babıali ve Büyükelçilikler ile iç içe bulunması teorik manada olsa bile, pratik olarak Patrik'in aşırıya gitmesine engel olmaktaydı. Dolayısıyla 1880-1890'lı yıllarda kurulan tedhiş örgütü sempatizanlarının Patrik ve Patrikhane'yi yavaş ve pasif olmakla suçlaması hiçbir zaman eksik olmayacaktır.

Bu olayın görünmeyen sebebine gelince, yıllardır hazırlanan Ermeni militarist gençleri bir şekilde seslerini duyurmaları gerekmektedir. Müstakil Ermenistan'ın kurulmasını yalnız kendi başlarına gerçekleştirmeleri çok zor idi. Avrupa'nın desteğine ihtiyaçları vardı. Olay olmadan seslerini yeterince duyurmaları imkansızdı. İsyan veya başkaldırı önceden ifade edildiği gibi başarısız olsa, çok kayıp verilse de önemli değildi. Verilen kayıp oranında seslerini duyurabilirlerdi.⁸ Patrikhaneye yapılacak baskın da mevzi bakımından çok bilinçli olarak seçilmiş bir yerdir ki, bu olayın kendiliğinden gelişmediği, planlı ve amaçlı olarak çıkarıldığını göstermektedir. İstanbul'da çıkarılacak bir olay, Saray ve Babıali yanı sıra Avrupa başkentlerinden de ses getireceği büyük bir ihtimalle hesap edilmiştir. Bu olay ile kendi düşüncelerine hem Osmanlı'nın, hem de Avrupa'nın dikkati çekilecek ve kendi problemlerine bir an önce çözüm bulunacaktır. Komitcilere göre, İngiltere ve mevcut Ermeni Patrikhanesi anlayışı ile herhangi bir mesafe kat edilemeyeceği düşüncesi hakim olmaya başlamıştır.

Bu olayın çıkması muhtemelen en fazla Ermeni tedhiş örgütleri ile Rusya'nın işine yarayacaktır. İngiltere 1890'daki mevcut statükonun korunmasını temel alarak sadece iyileştirmenin yapılmasından yana idi ki, bu, Ermenilerin isteklerini tam karşılamaktan uzaktı. Halbuki fanatik Ermeniler ile Rusya'nın amaçları aynı idi. Her iki taraf da Doğu Anadolu'da müstakil bir Ermenistan'ın kurulmasını amaçlamaktaydılar ve bu yolda İngiltere tabir caizse ayak bağı olmaktaydı. Nitekim Avrupa'da yayınlanan The Standard, The Times ve The Daily News gazeteleri Kumkapı olayının perde gerisinde Rusya'nın olduğunu, hatta Avrupa'daki Ermeni komitelerinin başlıca üyelerinin Rusya tarafından kazanıldığını iddia etmişlerdir. Bu durumun ilerleyen tarihlerde yeni yeni olayların çıkmasını sağlayacak bir işaret olduğu ifade edilmiştir.⁹

⁸ Başbakanlık Arşivi'nde mevcut 8 Ağustos 1890 tarihli bir belgede "Ermenilerin Kumkapı vakası nezd-i şahanede dahi hafî olmayacağı vechle Avrupa'ya karşı bir nümayişten ibarettir. Erzurum'da olduğu gibi kesret üzere Ermeni bulunan diğer bazı mevkiilerde böyle yapmaları katien mülahazadan baid değildir." denmektedir. YEE Dosya 10, Vesika 50.

⁹ BA Y. PRK. EŞA, Dosya 11, Vesika 75.

27 Temmuz 1890 gününün Pazar olması sebebiyle Kumkapı'da bulunan Ermeni Patrikhanesi'nin yanındaki Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde halk ayin için toplanmış ve Ermeni Patriki Horen Aşıkyan da buraya vaaz vermek üzere gelmişti. Ermeni ahalî ekmek ve şarap takdisini icra için kiliseye girmiş ve Patrik Horen Aşıkyan da vaazına başlamıştı. Bu zamana kadar olanlar yüzlerce yıl süregelen bir gelenek idi. Ancak o gün orada olacaklar belki Ermeni tarihinde hiç görülmemişti. Patrik Aşıkyan vaazına başlar ve bir müddet sonra aslen Van'lı olup çaycılık yapan Artin Cangülyan¹⁰ isimli kişi Patrik'in konuşma yaptığı kürsüye doğru elinde bir kağıtla yanaşır. Patrik onun elinde kağıdı görüp okumaya başlayacağını anlar anlamaz "*o kağıdın okunmasının zamanı olmadığını*" Artin'e bildirir. Ancak kilisedeki kalabalıktan bir çok kişi bu kağıdın okunmasında ısrarla "*Patrik aşağı in, Horen aşağı in*" sözleriyle tempo tutarlar. Ermeniler Patrik'in üzerine hücum ederler, ona yumruk ve baston ile vurarak yerlerde sürüklerler. Patrik yanındaki papaz ve bazı cemaatin yardımı ile kiliseden çıkmaya çalışır. Bunun üzerine Artin silahını çıkarıp Patrik'e doğru silahını ateşlemeye başlar. Patrik Aşıkyan bu kurşunlardan bir yara almadan kilisenin küçük bir kapısından çıkmayı başarır ve hemen yandaki Patrikhane'ye gitmek üzere yola koyulur. Fakat Patrikhane, özellikle Doğu Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinden gelen Ermeniler tarafından kuşatılmış ve camları atılan taşlarla yere indirilmektedir. Yaklaşık 1500 kadar Ermeni, Patrik'in kendi davalarını savunmadığı, Ermenilerin öldürülmesine sessiz kaldığı ve bu yüzden durumlarının artık tahammül götürmediğini beyan etmekteydiler. Patrik ise kendisinin elinden geleni yaptığını ve Ermenilerin icra ettikleri gösterinin düşmanca ve tehditkar olduğunu ifade ederek dağılmalarını tavsiye etmiştir. Göstericiler bağırıp çağırmaya devam edince, Patrik göstericilerin kendi aralarından bir grup temsilci seçip bu grubun kendisine gönderilmesini istedi. Bu gruptan ne tür şikayetleri var ise onları dinleyecekti. Grup seçildikten sonra Patrik'e gelip Ermenilerin genel şikayetlerini ona bir bir sıraladılar ve ondan derhal Yıldız Sarayı'na gidip bunları Sultan'a anlatmasında ısrarcı oldular. Patrik, durumun kendisi için çok tehditkar ve tehlikeli olmaya yüz tuttuğunu görünce, çaresiz Saray'a gitme ısrarını kabul etti. Bu amaçla Patrik güya Yıldız Sarayı'na gitmek için arabasının gelmesini beklemek düşüncesi ile yolun karşısına geçer ve Patrikhane'nin bitişiğindeki bir eczaneye doğru yönelir. Bunun gören eczacı Patrik'i dükkana almamak için çeşitli bahaneler gösterse de, Patrik içeri girer. Bunun üzerine öfkeli kalabalık Patrik'i takiben eczaneye girerler. Burada bulunan Patrik'in saçını sakalını yolup onu komalık bir halde bırakırlar.

¹⁰ Gerek Louise Nalbandian, gerek Esat Uras kilisede kağıt okuyan kişinin ismini yukarıdan farklı Harutyun Cangülyan olarak vermektedir. Londra'da Berlin Kongresi'ne Ermeni delegesi olarak katılan Minez Çeraz'ın 14 Ağustos 1890 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'ye gönderdiği bir yazıda bu kişinin adını M. Harouthioun Djangulian olarak vermektedir. Yine 20 Ağustos 1890 tarihli "*Moniteur Oriental*" and "*Stamboul*" bu kişinin Artin Cangülyan olduğunu belirtmektedir. Y. PRK. TKM, Dosya: 19, Gömlek: 31 numaralı Osmanlı Arşiv belgesi de bu kişiye "Artin" demektedir. M. Minasse Tcherez'dan Salisbury'ye, 14 Ağustos 1890, FO 881/6046; White'dan Salisbury'ye, no 384, 22 Ağustos 1890, FO 881/6046; Louise Nalbandian, *The Armenian Revulionary Movement*, New York, 1968, 118; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, ss. 461-462 ve *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Ankara, 1983, 22-23.

Kilisede bulunanlar ise Patrik taraftarlarına hücum edip onlara silahlarla saldırmışlardır. Bir kısmı silah, bir kısmı da bıçaklarla yaralanmışlardır. Asayişin temin için polis bu tarafa yönelince Ermeniler bu sefer baston ve değneklerle polislere de saldırmışlardır.

Bu arada Patrik'i Saray'a götürecek araba da gelmiştir. Arabaya bir gösterici, bir papaz, bir de Patrik binerler. Araba, birkaç metre yol almadan olay mahalline gönderilen polislerce kordon altına alınır. Bu durum Patrik'i çok rahatlatır, ancak kendisini tam da emniyette hissetmez. Çünkü etrafı hırçın Ermenilerle sarılıdır. Patrik göreceği ilk eve girip kendisini daha emniyetli kılmak ister. Bu amaçla da polislerden hareket için izin ister. Hareket edileceği sırada silah sesleri gelir. Polisler süngülerini çekip kendilerini korumaya koyulurlar. Bu silah ateşleri iki polisin ölümüne, birinin de ağır yaralanmasına yol açar. Ermeni tarafında ise bazı ölümler ile çok sayıda yaralanma olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca kilise önüne giden polislerle Ermeniler hücum etmiş, dört polisi ağır bir şekilde yaralamışlardır. Ermenilerin kendi aralarındaki çatışma veya polisle girdiği kavga sonunda mıdır bilinmez ama Ermenilerden de telef olduğu bildirilmiştir. 9 Ağustos 1890 tarihli Tan gazetesine göre bu olayda toplam 12 kişi ölmüş ve 6 kişi de yaralanmıştır.¹¹

Bu olay vuku bulduğu zaman Kurban Bayramı olup Sultan Dolmabahçe Sarayı'nda bayramlaşma yapmakta idi. Bu olayın haberi kendisine ulaşır ulaşmaz, Sultan, Ermeni işleri ile ilgili Komisyon Başkanı Müşir Derviş Paşa, Zabıta Müdürü Ahmet Celalettin Paşa ve Zaptiye Nazırı Kamil Bey'i Selamlık'ta bulunan iki bölük piyade askeri ile beraber olay mahalline gönderdi. Bu bölük şimendifere bindirilerek Kumkapı'ya saat 12'de vardı. Kilisenin etrafını sardılar. Sokaklardaki izdihamı dağıtmak için Patrikhane kapısını kapattılar. Bir saat sonra Zaptiye Nazırı Kamil Bey görevinden azledildi. Bu göreve Beyoğlu Mutasarrıfı Nazım Bey tayin edildi. Nazım Bey'in ilk işi bu olayı tahkik etmektir. Kumkapı civarında emniyet ve asayiş sağlandıktan ve kalabalık dağıtıldıktan sonra yukarıda adı geçen kişiler Kumkapı'yı terk ettiler. Ancak zaptiye ve askerler Patrikhane ve çevresi sokaklarda devriye gezmişler, bir müddet sonra hayat normal seyrini almıştır. Olay sonrası içlerinde Artin Cangülyan'ın da olduğu 200'den fazla Ermeni tutuklanıp hapse atılmıştır.¹²

Kumkapı'da olay meydana geldiği zaman Kurban Bayramı olmasına rağmen Sultan ve Babıali boş durmamış, bir taraftan divan-ı harp teşekkülü için çalışmış, bir taraftan da hem İstanbul mahalli basınına, hem de yabancı basının Avrupa muhabirlerine Kumkapı olayı ile ilgili suskun kalmalarını tavsiye etmiştir. Olayın

¹¹ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 42. Olay hakkında bakınız, Hayrettin Şahin, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri, 1996, Basılmamış Doktora Tezi, 171-173.

¹² 28 Temmuz 1890 tarihli M. Marinitsch tarafından hazırlanan rapor için bakınız, White'dan Salisbury'ye, no 347 Mahrem, 1 Ağustos 1890, FO 881/6046. Yine olayın oluşu ile ilgili "Dersaadet'ten Mektub" başlıklı makale için, 2 Ağustos 1890 tarihli *Jurnal de Duba* gazetesine bakınız.

tekrarını önlemek maksadıyla şüphelenilen Ermeni evlerine baskınlar yapılmış, suçlu, silah ve yasak yayın araması icra edilmiştir. Özellikle Erzurum, Van, Muş, Bitlis taraflarından gelmiş olan Ermenilerin evleri aranmakta idi. Aramalar ve tutuklamalar genelde geceleri oluyorsa da bazen gündüzleri de yapılmakta idi. Boğaziçi'nde Osmanlı vapurları ile gezip eğlenmekte olanlar yakalanan Ermeni kafilelerine tesadüf etmekte idiler. Bunlar muhakeme edilmek üzere Bab-ı Seraskeriye zindanı ile Zaptiye Nezareti'ne bağlı hapishanelerde tutulmakta idi. 9 Ağustos 1890 tarihli Tan gazetesine göre bunların sayıları 300-400 kadar idi. Bu aramalarda Londra Ermeni Komitesi yayını olup Osmanlı topraklarına girişi yasak olan gazete parçaları ele geçirilmiştir.¹³ Gerek olay esnasında yakalanan tutukluların üzerinde, gerek aramalarda hanelerde ele geçirilen neşriyatın hemen tamamı Londra Ermeni Komitesi neşriyatı olup bunlar matbu idi. Nitekim olaya sebebiyet verip yakalanan kişinin elindeki kağıt da bu Komite'nin yayını idi. Olay esnasında aldığı süngü yarısından dolayı vefat eden ve olayın tahrikçilerinden bir olan Çengelyan'ın evindeki aramalarda da Ermenice ve İngilizce Ermenileri tahrik edici yazılar bulunmuş ve bunların hazırlandığı yer de yine Londra Ermeni Komitesi idi.¹⁴

Osmanlı zaptiye kuvvetleri arama ve istihbaratların üzerine gitmek yanında, Osmanlı tarafını tutan ve ihtilal komitelerine meyil etmeyen Ermenileri bu kişilerin garaz ve suikastından korumak için bazı tedbirler aldığını görmekteyiz. Osmanlı Hükümet daireleri ile Saray'da çalışan çok sayıda Ermeni vardı. Kumkapı olayı sonrası bazı Ermeni hafiyelerin öldürülmesi üzerine Saray'da görevli 150 Ermeni'ye izin verilmiştir.¹⁵

Olay esnasında yakalanan zanlılara ilaveten Ağustos ayı içerisinde de tutuklamaların devam ettiği gözükmektedir. Paris'te neşrolunan Evagan gazetesinin 3 Ağustos 1890 tarihli nüshasında öncekilere ilaveten 20 Ermeni'nin daha tevkif edildiği ve tevkifatın devam etmekte olduğu bildirilmekte idi.¹⁶

Osmanlı Hükümeti'nin yakalanan kişileri divan-ı harp mahkemelerinde yargılamak istemesi anlamlıdır. Osmanlı tarafı Kumkapı'da meydana gelen olayı gürültülü bir nümayiş veya Patrik'e karşı basit bir başkaldırı olarak görmemiş, daha çok siyasi ve organizeli bir isyan olarak değerlendirmiştir. Nitekim Artin'in okuduğu kağıtta siyasi konulardan şikayet etmesi ve o gün kiliseye gelenlerin çoğunda silah bulunması, üstelik kiliseye dinî ayin maksadıyla gelenler arasında hiçbir Ermeni kadının bulunmaması, Osmanlı hükümetini divan-ı harp kurmaya sevk etmiş olsa gerektir.¹⁷ Bu olayları çıkaranların hemen tamamının Vanlı ya da Erzurumlu olması olayın Ermeni

¹³ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 41.

¹⁴ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 42.

¹⁵ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 36.

¹⁶ Paris'te neşrolunan Evagan gazetesinin 3 Ağustos 1890 tarihli nüshası.

¹⁷ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 31.

ihtilal komitelerince organize edildiğini göstermiş ve bu durum Osmanlı Hükümeti'ni en ciddi tedbirleri almaya sevk etmiştir.¹⁸

Muhtemelen divan-ı harp mahkemesi İstanbul Cinayet Mahkemesi içinde kurulmuş veya sonradan divan-ı harp mahkemesinden vazgeçilmiş tutuklular divan-ı harp yerine cinayet mahkemesinde yargılanmışlardır. Londra Ermeni Komitesi Başkanı M. Hagopyan'ın ifadesine göre ise Rauf Paşa başkanlığında Seraskeriye'de kurulan askeri bir mahkemede sanıkların duruşması yapılmıştır.¹⁹ Ancak şurası bir gerçektir ki, sanıklara cezalar Cinayet Mahkemesi tarafından verilmiştir.²⁰ Mahkeme gizli olarak yapılmıştır. Cinayet Mahkemesi, ayin esnasında Papaz Sökyas'ı öldürmek kastıyla silah atmak suçundan idamı istenen Karahisarlı İşçi Artin veledi Agop, Bahçecikli Arabacı Agop veledi Hazar, Eğneyli Attar Filibas veledi Kirfor ve Divriğli Etmekçi Nişan veledi Gak'ın Ceza Kanunnamesi'nin 54. maddesi ilave 1. fıkrasına göre idamlarına karar vermiştir. Bu kişilerin üzerlerinde yasak ve zararlı yayın bulunması, fesat cemiyetlerine üye olmaları ve Osmanlı topraklarının bir kısmını bölüp burada ayrı bir devlet kurma niyetlerinin bulunması sebebiyle hafifletici bir unsur görülememiş ve bu yüzden idam cezaları aynen onanmıştır.

Azerbaycanlı Kepekçi Minas veledi Karabet, Vanlı Kahveci Vartan veledi Gamos yedişer sene, Sivaslı Doğramacı Hamparsum veledi Erakil, Sivaslı Çilingir Evakim veledi Artin, Bahçecikli Terlikçi Bedros veledi Kigork ve Antepli Çulha Avadis veledi Agop da beşer sene müddetle kalebent ile cezalandırılmalarına karar verilmiştir.²¹

Reuter Şirketi yukarıda gizli yapılan mahkemenin sonucunu tam doğru olarak alamamıştır. Bu şirketin aldığı bilgi, "*başlıca zanlının idama, isyancılardan üçü 15 yıla, beşi de 6 ile 10 yıl arasında bir cezaya çarptırıldığı*" şeklinde idi. Bu bilgi Londra Ermeni Komitesi Başkanı M. Hagopyan'a ulaşır, o da bunu İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'ye bildirir.²² Salisbury bu bilgiyi İngiliz Büyükelçisi White'a yazarak bu konuda kendisine bilgi vermesini ister.²³ White'ın cevaben Salisbury'ye yazdığı mektupta Sultanın idam cezasını hafiflettiğini, bu isyan esnasında bir askerin ölümüne yol açan kişinin cezasını da muhtemelen azaltacağını, ancak bu zamanda Sultandan isyancıların affedilmesini istemenin olumlu bir sonuç vereceği düşüncesinde olmadığını

¹⁸ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 36.

¹⁹ M. Hagopyan'dan Salisbury'ye, 18 Ağustos 1890, FO 881/6046.

²⁰ YA. Res. Dosya 54, Vesika 33.

²¹ *Ermeni Komiteleri 1891-1895*, Ankara, 2001, 26-27 ve Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I., Ankara, 1994, 23 ve YA. Res. Dosya 54, Vesika 33. İngiliz gazeteleri Reuter Şirketi'nden alıntı olarak Kumkapı hadisesinden dolayı töhmet altında bulunanların divan-ı harpçe idamlarına karar verildiği ve bu kararların Meclis-i Vükela tarafından tasdik olunduğu bildirilmekte idi. Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 83. Sanıklara verilen cezalar ile ilgili yine bakınız, White'dan Salisbury'ye, no 384, 22 Ağustos 1890, FO 881/6046.

²² M. Hagopyan'dan Salisbury'ye, 18 Ağustos 1890, FO 881/6046.

²³ Salisbury'den White'a, no 56 tel., 19 Ağustos 1890, FO 881/6046.

ifade etmiştir. Bu bilgiye ilaveten, verilen cezaların biraz daha hafifletilmesini talep etmek için kendisinin uygun zemin aradığını bildirmiştir.²⁴

Muhtemelen İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri ve İngiliz Büyükelçisi White'ın Sultan üzerindeki istekleri kabul görmüş olsa gerek ki, 25 Ağustos 1890 tarihinde The Daily News ve The Times gazetelerinde Sultanın Kumkapı olayından dolayı zanlı olup idamlarına karar verilen ve daha sonra cezaları hafifletilen 3-4 kişi hariç, tüm sanıkların cezalarının hafifletildiği bildirilmiş ve bu durumun Ermeni tebaa üzerinde pek çok olumlu etki yaptığı ilave edilmiştir.²⁵

Hafifletilmiş cezalarını çekmekte olan mahkumlarla ilgili 7 Kasım 1890 tarihinde Avrupa gazetelerinde çok ilginç bir iddia ortaya atılmıştır. Viyana'dan Ajans Hevans yoluyla Avrupa gazetelerine gönderilen habere göre, Kumkapı olayıyla ilgili katletme töhmetiyle idama mahkum Artin namındaki şahsın elleri üzerinde yanmış kömür ateşi ile işkence edilmiş olduğu ve zavallının bu ızdıraba dayanamayarak işbirlikçilerini ele verdiği iddia edilmiştir. Bu haber Avrupa'da oldukça şiddetli bir tepkiye sebep olmuştur. Ancak Paris'te neşrolunan Deba gazetesi İstanbul muhabiri doğru haber yapma adına Zaptiye Nazırı'ndan izin alıp Artin'i görmüştür. Muhabir, Artin'in bileklerindeki kelepçe izi haricinde hiçbir işkence izine rastlamamıştır. Mahkumla istediği gibi konuşmuş ve Avrupa matbuatında yayınlanan bu haberin tamamen uydurmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Adı geçen gazete Ajans Hevans'tan alınan ve doğruluğu tasdik edilmeden yayınlanan haberin doğru olan versiyonunu tekrar yazarak okurlarını bilgilendirmiştir.²⁶

Muhtemeldir ki, bu haberi yayınlayan gazetelerin çoğu yukarıdaki münferit haberin yalan veya herhangi bir garaza dayandığından habersiz ve doğruluğunu araştırmadan yayınlamışlardır. Ancak bu tür haberler ses getirmekte, kamuoyunda ilgi ile takip edilmekte idi. Üstelik Avrupa aydını Osmanlı ve Müslümanlara dinî taassup veya tarihsel düşmanlık sebebiyle genelde sempati ile de bakmıyorlardı. Bu tür haberler hemen her gün Avrupa basınında yayınlanmakta idi. İlkeli ve dürüst gazeteciler olsa dahi herhangi bir haberin tasdiki veya yalanlanması o günkü şartlarda pek de kolay değildi.²⁷ Bu sebeple Avrupa gazeteleri kendi kamuoylarını genelde bilinçli bir şekilde

²⁴ White'dan Salisbury'ye, no 75, 21 Ağustos 1890, FO 881/6046. William White'ın 1886-1891 yılları arasındaki İstanbul Elçiliği hakkında bakınız, Colin L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople*, Oxford, 1957, 109-157.

²⁵ Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 94. Yine bakınız, Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronolojisi 1878-1923*, İstanbul, 2001, 8 ve Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 187.

²⁶ Y. PRK. TKM. Dosya 19, Vesika 31.

²⁷ Kumkapı olayı sonrası doğru habere ulaşmanın zorluğu hakkında İngiliz Büyükelçisi W. White'ın Dışişleri Bakanı Salisbury'ye mahremane olarak yazdığı bir yazıda şöyle denmektedir: "There are probably few countries in Europe where it is more difficult to arrive at a correct knowledge of facts that have happened in the immediate neighbourhood than Turkey at the present time."

Osmanlı ile ilgili çok yanlış bilgilendirdiler.²⁸ Bu çeşit uydurma haberlere inanan Avrupalılar 1880 sonrası Osmanlı'yı Ortaçağ Avrupa'sı barbarlığının daha ilerisine gitmiş bir ülke olarak gördüler. Bu zehirlenme ile yetişen nesiller kin ve nefretlerini yeni nesillere aktarmakta herhangi bir sakınca görmediler. Günümüzde mevcut Türk düşmanlığı, kaynağını özellikle 19. yüzyıl ikinci yarısında Avrupa matbuatında Osmanlı ve Türklerle ilgili yazılan yalan-yanlış haberlerden almıştır.

Olayın yankılarına gelince, olay sonrası Avrupa'da çıkan gazetelerde Kumkapı'da Ermeni kilisesinde Patrik aleyhine hakaret dolu gösteriler yapıldığını, olay mahalline asker yetişip gelmesi ve bunlara Muş'lu bazı Ermenilerin karşı durması üzerine aralarında mukatele olduğu yazılmıştır. Bu mukatele sonunda dört asker ile üç Ermeni telef ve birkaç da yaralı bulunduğu belirtilmiştir. Patrik'in firar edip karışıklık teskin olduktan sonra araba ile Yıldız Sarayı'na çağrıldığını ihtiva eden Reuter telgrafını yayınlamışlardır. The Times'ın İstanbul muhabiri de bu telgraftaki bilgiler yanı sıra olay çıkaran Ermenilerin, Van, Erzurum ve Muş'lu Ermenilerin durumlarına dair yapılan rivayetler üzerine çok heyecanlandıklarını belirtmiş ve Ermenilere atfen *"bu sakin kavmin böyle emsali görülmemiş bir harekette bulunmalarını gizli bir örgütün teşvik ve tahrikine dayanmasının mümkün ve muhtemel olduğunu beyan ile işin içinde Rusya entrikası var olabileceğini"*²⁹ ima etmiştir.

Kumkapı'da meydana gelen olayın Anadolu'ya yayılarak duyulması Ermeni papaz ve muteberanı arasında infiale yol açmış ve kendi aralarında bir yazı tertip edip Mabeyn-i Hümayun'a göndermişlerdir. Ermeni papaz ve muteberanının isim ve imzaları bulunan bu evrakta 27 temmuz 1890 tarihinde Ermeni kilisesinde Ermeni Patrik'i, Aşıkyan'a yapılan saldırı haberini esefle öğrendiklerini ve bu tarz hareketlerin Ermeni milletin menfaatine olmadığını vurgulamışlardır. Bu zamana kadar diğer bütün milletler gibi Ermeni milletin can, mal ve namusları ile haklarının Sultan ve kanunların himayesi altında olduğunu ve bu adilane himaye sayesinde refah ve saadet

What one hears and believes as the actual details of an incident said to have happened, and that even on evidence which appears trustworthy at the time, turns out after a week to have been much exaggerated, or even sometimes not to have taken place at all

For this reason, a great reserve is imposed on those who have to report passing events officially to their respective Governments." . White'dan Salisbury'ye, no 418 Mahrem, 13 Ağustos 1890, FO 881/6046.

²⁸ Londra Osmanlı Elçiliği gazetelerde Osmanlı ile ilgili çıkan makaleleri tercüme yapıp Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na göndermekte idi. 29 Eylül 1890'da gönderdiği tercümelerden birisi *The Daily News* gazetesinde yazılan bir yazı ile ilgiliydi. *The Daily News*'in yazısında *"Ermeniler ne vakit işleri memurine düşmeyerek doğruca atabe-i hazret-i şehriyariye arzuhal iderler ise hakları ihkak buyuruluyor"* cümlesini tercüme etmiş ve daha sonra *"The Daily News gibi düşman bir gazetenin bile ara sıra evsaf-ı aliye-i cenab-ı padişahiyi zikr ve itirafa mecbur olması velinimet bi-minnetimiz efendimizin muhayyer-i ukul olan alukemalat-ı merahimi..."* cümlesini ilave etmişti. Burada *The Daily News* gazetesinde haksız yere ve önyargılı Osmanlı'ya yaklaşımından şikayet edilmiştir. Y. PRK. EŞA. Dosya 12, Vesika 7.

²⁹ Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 61.

içinde bulunduklarını ifade ile Ermeni milletinin teb'a-i devlet-i aliyenin en sadık milleti olduğunu ve bu olaya sebebiyet verenlerin nimete küfür ve Ermeni milletinin bu zamana kadar kazandıklarını yok etmeye yönelik bir düşmanlık içinde olduklarını ifade etmişlerdir. Yazının sonunda Osmanlı teb'ası olmakla şeref duyduklarını ve olmaya da devam edeceklerini din ve namusları üzerine yemin etmişlerdir.³⁰

Bir diğer yansıma ise Filibe Ermeni Cemaati'nin Erzurum ve Kumkapı'da ölen Ermenilerin ruhlarının şad olması için Ermeni kilisesinde bir dua ayini yapılacağına dair ilanlar asmasıdır. Mösyö İstanbulof bunu Osmanlı'ya karşı bir nümayiş olarak değerlendirmiş ve jandarmaya verdiği emir ile bu ilan kağıtlarını yırttırmıştır.³¹

27 Temmuz 1890'da Kumkapı Ermeni kilisesinde çıkarılan olay akabinde Osmanlı Hükümeti'nin olay çıkmaması için yoğun bir tedbir aldığı gözükmemektedir. Herhangi bir olayın çıkmasına meydan vermemek için İstanbul Şehir Emaneti, Beyoğlu Mutasarrıflığı, Zaptiye ve Dahiliye Nezaretleri birbirleriyle koordineli olarak çalışmışlardır. Özellikle kiliselere ayin sebebiyle yoğun katılımın olduğu Pazar günlerinde tedbirler artırılmıştır. 24 Ağustos 1890 Pazar gününün hem Ermeni Patrikhane Kilisesi'nin kuruluş yıldönümü, hem de Meryem Ana Yortusu'na tesadüf etmesinden dolayı herhangi bir olaya meydan vermemek için yoğun bir yazışma trafiği yaşanmıştır.

Zaptiye Nezareti'nin 20 Ağustos tarihinde Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan aldığı bir yazıya istinaden Ermeni hamalların bazı Rum başıbozuklarını Galata, Beyoğlu ve Üsküdar Ermeni kiliselerine davet ile onların iki günlük 24 Ağustos yortu günlerinde olay çıkaracakları ve daha sonra gösteri yapacakları duyumu alınmıştır.³² Zaptiye Nezareti bu bilgiyi aldıktan sonra durumu İstanbul Polis Müdüriyeti ile Mutasarrıflıklara bildirmiştir. Edinilen bilgiye göre, kiliseler Pazar günü saat 10'da açılarak ayin başlamakta ve ertesi gün bu ayin devam etmekte idi. Ayinden sonra ahalinin çoğu, adet olduğu üzere, Balıklı Kabristanı'na gitmekte idiler.³³

24 Ağustos Pazar günü zabıta, polis belediye memurları asayişe halel gelmemesi için yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Bu koordinasyonun daha sonraki tarihlerde de devam ettiği görülmektedir. Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan Mabeyn-i Hümayun'a 24 Ağustos'ta gönderilen bir yazıda "*Galata ve Beyoğlu'nda bulunan Ermeni kiliseleri bugün saat dokuz kararlarında açılarak esnaf ve rençber makulesinden bir hayli kisan gelerek üzüm duasıyla beraber ayinlerini bil-icra saat dört raddelerinde bila-vukuat herkes yerli yerine dağıldıkları ve yarın dahi yortuları olduğu cihetle takayyüd edileceği*"³⁴ bildirilmekte idi. Zaptiye Nezareti de İstanbul

³⁰ Y. MTV. Dosya 45, Vesika 35.

³¹ Y. PRK. MK. Dosya 4, Vesika 116.

³² Y. MTV. Dosya 45, Vesika 7, Lef 2..

³³ Y. MTV. Dosya 45, Vesika 7, Lef 1 ve Y. PRK. ZB. Dosya 5, Vesika 102 Lef 1.

³⁴ Y. MTV. Dosya 45, Vesika 19, Lef 2 ve Y. PRK. ZB. Dosya 5, Vesika 102 Lef 2.

genelinde Ermenilerin kiliselere, orada yaptıkları ayin ve sonrasındaki faaliyetleri ile ilgili bir rapor tutmuştur. Hatta Ermeni Patriki'nin sabahtan akşama kadar yaptığı faaliyetleri tek tek rapor edip Saray'a bildirmiştir.³⁵ O tarihten itibaren Ermeni Patriki'nin peşine hafiyeler takılarak yaptığı her iş ve gittiği her yer Zaptiye Nazırı tarafından Saray'a iletilmiştir.³⁶

Osmanlı Hükümeti bir taraftan olay çıkmaması için yoğun tedbirler alırken, diğer taraftan Erzurum ve Kumkapı olayından dolayı umum Ermenileri kırmak ve incitmek istemiyordu. Osmanlı yöneticilerinin amacı üç-beş art niyetli Ermeni'den dolayı Osmanlı Hükümeti'ne hizmet eden ve sadık olan Ermenileri yanlışlıkla dahi cezalandırmak istemiyordu. Bu amaçla çok titiz ve hassas davrandığı görülmektedir. Ancak Ermeni komitecileri özellikle İstanbul Ermeni İhtilal Cemiyeti üyeleri İstanbul'daki Ermeni halkı hem Osmanlı Hükümeti'ne, hem de Ermeni Patrikhanesi'ne karşı direklerle yapıştırdıkları kışkırtıcı yaftalar ile ölüme davet ediyorlardı.³⁷ Diğer taraftan ise Osmanlı Hükümeti'nde görevli Ermenilere karşı acımasızca davranıyorlardı. Örneğin 1890 yılında Adapazarı'nda Anastas adlı bir saray hafiyesini öldürmüş ve Ermeni İşleri Komisyonu'na başkanlık eden Müşir Derviş Paşa'ya tehdit mektupları göndermişlerdi. Yine 20 Ekim 1890'da Ermeni komitecisinin biri Ermeni rahibe suikast yapmıştı. Bu olaydan birkaç gün önce de bir Ermeni'ye suikastta bulunulması ve faillerin bulunamaması Ermeni halk arasında korku ve dehşete sebep olmuştur.³⁸

O dönemde İstanbul'da belki de en fazla korku ve dehşetin meydana geldiği 30 Eylül 1890 günüdür. Bu tarihte Hukuk Mektebi mezunu olup Adliye Dairesi'de dava vekaletini yürütmekte olan Haçik Efendi isimli bir Ermeni'nin Kumkapı olayında görgü tanığı sıfatıyla verdiği ifade sebebiyle Ermeni Gizli Cemiyeti tarafından öldürülmüştü. Bu cinayet Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Agop ve Artin Paşalarda çok derin bir üzüntü ve dehşete neden oldu. Hatta Patrikhane'de çalışan memurlar görevlerine gidemediği için burada işler adeta tatil edilmiş gibi idi.³⁹

³⁵ Y. MTV. Dosya 45, Vesika 19, Lef 3.

³⁶ Y. PRK. ZB. Dosya 8, Vesika 15 ve Y. PRK. ZB. Dosya 8, Vesika 96.

³⁷ Dersaadet Ermeni Ahalisinin Hususi Cemiyeti tarafından Kumkapı'dan Yenikapı'ya giden yol üzerine bir telgraf direğine yapıştırılan yaftada, *"Ey Ermeniler esaret altında yaşamak artık yetişür cümleye bir ibret olmak üzere milletin içinde olan hainlerin yani muhbirlerin cezasını verelim damarlarımızda Ermeni kanunun vücudunu isbat için ölümü ihtiyar etmeliyiz bir takım adamlar devlete sadakat göstermek için vatanı feda ediyorlar bizim ümid ve menfaatimizi başı bozuk sultanda aramayıp kendimizde aramalıyız patrikin sözlerine bakmayarak ne gösterecek ve ne yapacak isek yapalım Patrik Aşıkyan patriklik makamında kalmasın çünkü patrik bulunduğu müddet zarfında duçar-ı felaket olduk kendi milletini inkar ve milletimizi ızrar eden hainlerin haklarından gelelim zira bunlar milletin haniümanını yıkmak arzusunda bulunduklarından müstehakk ceza-yı idamdır"* diye yazılmakta idi. Y. PRK. ZB. Dosya 7, Vesika 38.

³⁸ Y. PRK. EŞA. Dosya 12, Vesika 14 ve White'dan Salisbury'ye, no 418 Mahrem, 13 Ağustos 1890, FO 881/6046.

³⁹ Y. PRK. AZJ. Dosya 17, Vesika 101 ve Recep Karacakaya, *Ermeni Komiteleri*, 27.

Patrikhane memurları işe gitmeye korkarlar iken, Patrik'in durumu daha da vahim idi. Bir yandan Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin bir daha taşkınlık yapmaması konusunda Patrik üzerinde kurduğu baskı,⁴⁰ diğer yandan ise fanatik Ermenilerin Patrik'i pasiflikle suçlamaları ve ona karşı yaptıkları ölüm tehditleri ona hayatı zehir etmekte idi. Hem Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin olay çıkarmaması için yaptığı baskı, hem de komitecilerin ağır suçlama ve tehditlerinden bunalan Patrik Horen Aşıkyan, 14 Ağustos 1890'da istifasını Sadrazam'a takdim etmiştir. İstifa sebebi, Ermeni ahalinin son olaylar nedeniyle tedirgin ve heyecanından dolayı onlar üzerinde nüfuzu kalmadığı şeklindedir. İstifa mektubu şikayet tarzında olduğu için bunu Sadrazam kabul etmemiş, ancak Patrik Aşıkyan'ın ısrarı üzerine bu mektup Sultan'a ulaştırılmıştır.⁴¹ İstifa kabul görmemiş ve Sultan Abdülhamit, Patrik Aşıkyan'ı istifasını geri çekmesi için ikna etmiştir.⁴²

Hınçak Komitesi üyeleri tarafından 1890 yılında tasarlanan ve gerçekleştirilen Erzurum ve Kumkapı olayları Ermeniler tarafından çıkarılan ilk organize başkaldırı hareketi olarak sayılabilir. Bu olaylarla gerek Babıali, gerekse Avrupa'nın dikkatleri Ermenilerin üzerine çevrilmiştir. Ancak Hınçak Komitesi'nin istediği bundan daha fazladır. Onlara göre bu tür olaylar ile Avrupa'nın Osmanlı Devletine müdahalesi sağlanacak ve bu şekilde "*Vilayet-ı sitte*" denilen Doğu Anadolu vilayetlerinde en azından muhtar bir Ermenistan'ın kurulması sağlanacaktır. Elbette bunu elde etmek böyle küçük bir nümayiş ile mümkün değildir. Komiteciler bunun farkındadırlar. Olayları devam ettireceklerdir. Kumkapı olayı sebebiyle müebbet hapse mahkum olanlar hayatlarının sonuna kadar hapiste kalmazlar, ya hapisten kaçarak, ya da Avrupalı devletlerin müdahalesi sonucu serbest kalırlar. Nitekim Kumkapı olayının planlayıcı ve gerçekleştiricisi konumunda bulunan elebaşları Mihran Damadyan, Murat kod isimli Hamparsum Boyacıyan ve Cangülyan bir müddet hapis yattıktan sonra serbest bırakılmışlar; bir başka zamanda ve bir başka yerde olay ve isyan hareketine katılmışlardır. 1890 yılında başlanan Ermeni olayları zinciri her geçen gün gittikçe artarak devam etmiştir. Bu olaylar irili ufaklı 1894 yılında meydana gelen Sason isyanına kadar devam edecektir. Ancak bunlar Avrupa kamuoyunda çok fazla ses getirmemiştir. Asıl ses getirecek olan isyan Sason isyanıdır⁴³ ki, bu isyan ile Avrupa kamuoyu Osmanlı üzerine çok ağır bir şekilde yüklenmiş, bunu gören Ermeniler de 1896-1897 yıllarında Anadolu'nun her tarafında isyan halinde olmuştur. Her isyan akabinde Avrupalılar özellikle İngilizlerin baskısı sonucu genel af ilan edilmiş, böylece Ermeniler, yaptıklarının cezasını çekmeden yenisi için cesaret almışlardır.

⁴⁰ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 39.

⁴¹ Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 41.

⁴² White'dan Salisbury'ye, no 403 Mahrem, 1 Eylül 1890, FO 881/6046.

⁴³ Sason isyanları hakkında bakınız, Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyancıları*, Niğde, 2000, (Basılmamış doktora tezi).

Kısaca belirtmek gerekirse, Ermeniler Avrupalılardan aldıkları cesaret ve destek sayesinde Osmanlı'ya karşı isyan etmişler, Osmanlı'da mevcut imkanlarla bu isyanları bastırmaya koyulmuş, isyancıları tutuklayıp hapse atmıştır. Daha sonra tutuklananlar yine İngiliz müdahalesi ile hapisten çıkarılmış ve bu kısır döngü yıllarca devam etmiştir. Avrupalılar açısından isyanlara baktığımızda onlar bunlardan hiçbir zarar görmüyorlardı. İsyan ve olaylardan zarar görenler Ermeniler ve Müslümanlar idi. Üstelik Ermenilerin her fırsatta kendilerine yardım için gelmeleri, Avrupalıların işine gelmekte idi. Çünkü Osmanlı'dan talep edip de elde edemedikleri tavizleri bu konuyu öne sürerek elde ediyorlardı. Hemen tüm Avrupalı az veya çok Ermeni konusuna ilgi duymakta idi. Dolayısıyla bu konuyu yıllarca gündemde tutmak onların işine gelmekte idi. Avrupalılardan kastedilen elbette İngiliz, Fransız ve Ruslardır. Ermeniler bu üç devletin Osmanlı üzerindeki menfaatleri için bir araç olarak kullanılmış ve bu yüzden hem Ermenilerden, hem de Müslümanlardan binlerce insan hayatlarını kaybetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ,

- Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 61.
- Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 83.
- Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 75.
- Y. PRK. EŞA. Dosya 11, Vesika 94.
- Y. PRK. EŞA. Dosya 12, Vesika 7.
- Y. PRK. EŞA. Dosya 12, Vesika 14
- Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 31.
- Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 36.
- Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 39.
- Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 41.
- Y. PRK. TKM. Dosya 18, Vesika 42.
- Y. PRK.. TKM., Dosya 19, Vesika 31.
- YEE Dosya 10, Vesika 50.
- YA. Res. Dosya 54, Vesika 33.
- Y. MTV. Dosya 45, Vesika 7, Lef 1 ve 2
- Y. MTV. Dosya 45, Vesika 19, Lef 2 ve 3.
- Y. MTV. Dosya 45, Vesika 35.
- Y. PRK. MK. Dosya 4, Vesika 116.
- Y. PRK. ZB. Dosya 5, Vesika 102 Lef 1 ve 2.
- Y. PRK. ZB. Dosya 8, Vesika 15
- Y. PRK. ZB. Dosya 8, Vesika 96.
- Y. PRK. ZB. Dosya 7, Vesika 38.
- Y. PRK. AZJ. Dosya 17, Vesika 101

ARCHIVE OF FORIEGN OFFICE, LONDON

M. Minasse Tcheraz'dan Salisbury'ye, 14 Ağustos 1890, FO 881/6046;
White'dan Salisbury'ye, no 347, 1 Ağustos 1890, FO 881/6046.
White'dan Salisbury'ye, no 418 Mahrem, 13 Ağustos 1890, FO 881/6046.
White'dan Salisbury'ye, no 75, 21 Ağustos 1890, FO 881/6046.
White'dan Salisbury'ye, no 384, 22 Ağustos 1890, FO 881/6046;
White'dan Salisbury'ye, no 403 Mahrem, 1 Eylül 1890, FO 881/6046.
M. Hagopyan'dan Salisbury'ye, 18 Ağustos 1890, FO 881/6046.
Salisbury'den White'a, no 56 tel., 19 Ağustos 1890, FO 881/6046.

GAZETELER

Evagan (Paris), 3 Ağustos 1890
Jurnal de Duba, 2 Ağustos 1890
Moniteur Oriental and Stamboul, 20 Ağustos 1890
The Morning Post, 3 Kasım 1890
National, 6 Kasım 1890
Tan (9 Ağustos 1890 tarihli Fransızca)

KİTAPLAR

M. S. ANDERSON, *The Eastern Question 1774-1923, a Study of International Relations*, Londra 1972.
Hamdi DOĞAN, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde 2000 (Basılmamış doktora tezi).
Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
HÜSEYİN NAZIM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara 1994.
Recep KARACAKAYA, *Ermeni Meselesi Kronolojisi 1878-1923*, İstanbul 2001.
Bayram KODAMAN, *Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
M. K. KRİKORİAN, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra 1977.
D. E. LEE, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Londra 1934.
J. A. R. MARRİOT, *The Eastern Question and Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917.
W. N. MEDLİCOTT, *The Congress of Berlin and After, a Diplomatic History of Near Eastern Settlement 1878-1880*, Londra 1938.
MEHMED NAFİZ, *Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, İstanbul 1328.
Louise NALBANDIAN, *The Armenian Revulionary Movement*, New York 1968.
Viscount Stratford DE REDCLIFFE, *The Eastern Question*, Londra 1881.
H. SETON-WATSON, *The Russian Empire 1801-1917*, New York 1967.
R. W. SETON-WATSON, *Disreali, Gladstone and the Eastern Question*, Londra 1935.

- Colin L. SMİTH, *The Embassy of Sir William White at Constantinople*, Oxford 1957.
- R. S. SONYEL, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, Londra, 1987.
- Hayrettin ŞAHİN, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri 1996 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Musa ŞAŞMAZ, *British Policy and the Application of Reforms for Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara 2000.
- , "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *OTAM*, 8, 1999, 319-347.
- , *Kürt Musa Bey Olayı 1883-1890*, (baskıda).
- B. ŞİMŞİR, *The Genesis of the Armenian Question*, Ankara
- , *The British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1982.
- A. J. P. TAYLOR, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford 1954.
- Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.
- , *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyyesi*, Ankara 1983.

Musa Şaşmaz